

Сергій Міщук

ОРЕСТ ОКСЕНТІЙОВИЧ ФОТИНСЬКИЙ (1862–1931) ТА ЙОГО ВНЕСОК У ЗБИРАННЯ, ОХОРОНУ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНСЬКИХ КНИЖКОВИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Волинь, з її багатим історичним минулим, завжди привертала до себе увагу істориків різного спрямування, була однією з яскравих складових загальноукраїнської історії. Волинь завжди була й одним із центрів краєзнавчого руху, відома багатьма істориками-краєзнавцями, серед яких такі особистості як С.Барановський, Д.Брагчиков, А.Сендульський, М.Трипольський, М.Теодорович, А.Хойнацький, П.Абрамович та багато інших [13; 31]. Діяльність цього руху активно вивчається і має усі перспективи й на майбутнє. Важливе місце в історико-краєзнавчих дослідженнях займають історико-біографічні студії. Одним з напрямів, поки ще недостатньо висвітленим, є історико-книгознавчий, пов'язаний з процесами збирання, зберігання, наукового описування і дослідження рукописної та книжкової спадщини Волині, історії книги, волинських книжкових колекцій та зібрань у XIX – на початку XX ст [19].

Серед багатьох тих, хто долучився до цього процесу, дослідників та “збирателів” волинської старовини яскраво виділяється постать Ореста Фотинського (1862–1931), історика церкви, краєзнавця, архівіста, археографа, педагога, надвірного радника, подвизника науки.

Фотинський Орест Оксентійович (Авксентійович) народився 23 грудня 1862 р. у с. Батькове Кременецького повіту Волинської губ. у сім'ї священика. Закінчив Кременецьке духовне училище, Волинську православну духовну семінарію (1883), Київську духовну академію (1887). Працював викладачем Волинського жіночого училища духовного відомства та у духовній семінарії (1916–1918), у чоловічих школах та гімназіях (1905–1908). У 1917–1918 рр. викладав історію України у Волинському народному університеті, з жовтня 1919 р. – у створеному Волинському Інституті народної освіти. Надалі завідував Губернським архівним управлінням (1922–1923) та

працював заступником цього управління (1924–1925). Брав участь у створенні та діяльності Товариства дослідників Волині, яке діяло у Житомирі в 1900–1920 рр.; у 20-х роках організував Історичний архів при Волинському губернському архівному управлінні, завідував історичним відділом Волинського науково-дослідного музею.

Діяльність О. Фотинського, що впродовж декількох десятиліть замовчувалася, стала об'єктом уваги істориків-краєзнавців лише в 90-х роках ХХ ст. Ім'я О. Фотинського, як засновника Товариства дослідників Волині згадується у статті М. Шевчука та В. Титова, де коротко розповідається про його внесок у розвиток Товариства [30]. Історіографічний аспект наукового доробку О. Фотинського розглядався І. Ярмошиком, який подає й короткий біобібліографічний нарис його життя та основних історіографічних праць в галузі історико-краєзнавчих досліджень, відзначає його важливу роль в організації та проведенні таких досліджень [31]. Про внесок О. Фотинського у розвиток архівної справи на Волині згадує Р. Кондратюк у спеціальному нарисі, присвяченому історії Державного архіву Житомирської області [12, 8-11]. О. Коваль належить біографічна довідка, присвячена О. Фотинському як архівісту, де окреслена його діяльність на посаді завідувача Губернським архівним управлінням (1922–1923) та заступника цього управління (1924-1925), викладача Волинського Інститут народної освіти [11, 331- 332].

Про історію заснування Товариства дослідників Волині (далі – ТДВ) залишилося багато історичних відомостей, в тому числі стаття самого О. Фотинського [27, 1-18].

Бібліотечно-бібліографічна та науково-організаційна діяльність О. Фотинського щодо рятування книжкових та документальних пам'яток вже частково розглядалася нами [19]. Разом з тим, діяльність Ореста Фотинського була настільки багатогранною, що залишилося ще багато її аспектів, які потребують дослідження та висвітлення. Одним з таких аспектів є його внесок у збирання, охорону та дослідження волинських книжкових старожитностей, пов'язаних із зібраннями Волинського єпархіального давньосховища (далі – ВСД), яким він опікувався, починаючи з першого дня його створення. О. Фотинський став його завідувачем, а одночасно й ініціатором створення Волинського Церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ) [13, 44- 45].

Спроби заснування ВСД і ВЦАТ відбувалися й раніше, однак справа не знайшла розвитку з причин фінансових і неможливості забезпечити в повітових центрах відповідного зберігання і широкого

дослідження пам'яток історії та культури. На створення таких книго-сховищ спонукав розвиток історико-краєзнавчих досліджень та збирання пам'яток старовини як приватними особами, так і духовним відомством. О. Фотинський подав архієпископу Волинському Модесту спеціальну доповідну записку про необхідність створення центрального єпархіального сховища. Указом Синоду за № 5157 від 2 листопада 1892 р. було дозволено “як справу корисну та бажану” створення Церковно-археологічного товариства та давньосховища при ньому у зв'язку із 900-річчям Волинської єпархії [26, 6].

Волинське єпархіальне давньосховище та Єпархіальна бібліотека були створені у 1893 р. в Житомирі при Архієрейському домі [18, 10]. Невдовзі, після нетривалої організаційної підготовки 2 січня 1894 р. в приміщенні давньосховища відбулося відкриття ВЦАТ. Факт відкриття давньосховища у той період мав об'єктивно сприяти збереженню книжкових старожитностей та розвитку традицій збирацької діяльності в галузі історичних пам'яток на Волині, пов'язаних з поширенням впливу та укріпленням православної віри на територіях, що входили раніше до Речі Посполитої і також відчували на собі значний польсько-католицький вплив [13, 44-45]. Крім того, створюючи ВЄД, владика Модест підкреслював, що волинські старожитності, якими так багата волинська історія, потерпають від недбалості до них ставлення, переходять до приватних колекціонерів та торговців, антикварів, потрапляють у центральні російські книго-сховища та за кордон, внаслідок чого вітчизняна історична наука втрачає свої джерела [20, 1-2].

Статут ВЦАТ, написаний О. Фотинським, відзначив мету його створення для “поддержания в местном населении преданности православию и сознанию своих национальных особенностей и для охранения от истребления драгоценных памятников старины” [20, 17]. На відкритті ВЄД О.О. Фотинский виступив з промовою, де підкреслював, що створення Волинського давньосховища, з огляду на славетне історичне минуле краю, диктується глибокою потребою дбання про свою історію, вшанування пам'яті славетних волинян, які підтримували, обороняли та захищали своє минуле, розвивали духовну спадщину, збирали бібліотеки та старожитності, як, наприклад, князі Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Збаражські, Чарторийські, Чертвертинські, дворяни Гойські, Гулевичи, Домашівські, Малиновські, Древинські, Пузини, Ярмолінські, Соломирецькі, Немиричи та ін. У свій час Волинь здійснювала значний просвітницький вплив на Литву та Польщу, російські землі. Він спеціально наго-

лосив, що волинські міста, такі як Володимир-Волинський, Луцьк були значними європейськими культурними центрами вже у XIII–XV ст., тут були започатковані перші друкарні та школи, бібліотеки, діяли видатні просвітники та церковні діячі [20, 20-24].

ВЄД, як центральне давньосховище на Волинських землях, почало збирацьку діяльність в галузі давніх рукописів та стародруків, пам'яток старожитностей різних релігійних установ Волинської єпархії. Спочатку така діяльність здійснювалася за розпорядженням архієпископа Модеста, який спеціально наголосив на необхідності різних парафіяльних церков та монастирів передати книжки, що вийшли з ужитку, до ВЄД, надалі цю організацію перебрав на себе Орест Фотинський. Крім даних надходжень, до фондів новоствореного давньосховища було повернуто частину дублетних примірників стародруків, що були в 70-х роках XIX ст. передані з волинських збірок до Київської духовної академії (далі – КДА), куди вони потрапили після створення Церковно-археологічного музею при КДА [25, 139-144].

О. Фотинський розпочав велику збирацьку роботу в давньосховищі, проводив обліковий опис музейних предметів та документів, що надійшли до ВЄД за 1893–1898 рр. Бібліографічні відомості про шляхи комплектування цієї збірки містяться у підготовленому ним виданні “Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище” у трьох випусках [14; 15; 16].

Йому належить й започаткування такого відомого видання, як “Волинский историко-археологический сборник” (далі – Збірник) – органу ВЦАТ, багато зусиль він доклав особистої наукової праці у кожному випуску Збірника. Хоча вийшли усього два фундаментальних випуски, вони стали помітним явищем в історіографічному процесі в Україні, відрізнялися науковою змістовністю. В Збірнику були вміщені описання і дослідження рукописних та книжкових пам'яток, документів з історії монастирів, публікувалися ґрунтовні краєзнавчі наукові та науково-популярні праці, дослідження пам'яток старовини, повідомлення, інформація та хроніка наукових подій [4; 5].

За його відомостями, опублікованими у Збірнику станом на 5 січня 1895 р., за рахунок багатьох пожертвувань за цей період, у ВЄД було на обліку 537 рукописів та надійшло 602; 183 прим. стародруків, та надійшло 12 прим. в 22 томах, однак, зрозуміло, що повного переліку цих рукописів та стародруків на той час не було складено [20, 7-8].

У “Кратком описании предметов, поступивших в Волинское

Епархиальное Древлехранилище” він подає археографічний опис пам’яток, виділяючи рукописи та стародруки від речових пам’яток та приділяючи їм значну увагу. Його стислий опис повністю відображає високий рівень камеральних методів української археографічної школи кінця XIX ст. Опис кожної книги містить назву, тип письма, розміри, кількість сторінок, опис оправи та її оздоблення, філіграні (водяні знаки). Повністю передаються заголовки, передмови, колофони, записи, усе супроводжується коментарями. Збірники розписуються за статтями.

Не завжди автор бере на себе сміливість датувати рукопис, однак, надає таку можливість іншим, хто обізнаний у датуванні за філігранями. Серед вказаних О. Фотинським рукописних книг XV–XVII ст. з бібліотеки Дерманського монастиря слід зазначити: Твори св. Діонісія Ареопажита, “Паранесис” Ефрема Сирина, Повчання Григорія Богослова, Бесіди Іоанна Златоуста, збірники повчань та житій, “Маргарит” кін. XV – поч. XVI ст., Євангеліє толкове, мінеї місячні тощо. Від Тригірського монастиря надійшли численні копії привілеїв, грамот, листів різним монастирям, зокрема, Канівському.

О. Фотинський завжди показує історію рукопису, його походження, попередніх власників (це переважно священики різних повітів, які дарували старі євангелія та документи), зокрема, від настоятеля Кременецького собора о. протоієрея Ієроніма Туркевича надійшли документи із соборного архіву. Докладно О. Фотинський описує і стародруки, зокрема, Бreviарій 1767 р., Псалтир почаївського видання 1789 р., Євангеліє окладне 1780 р., “Зрелище Креста Христова” Москва, 1741 р. тощо [14, 119-120]. Для більш точної атрибуції для вчених він розписує пам’ятки за змістом повністю.

О. Фотинський прагнув до гуртування науковців, які вивчають рукописну та книжкову спадщину Волині. У першому випуску Збірника було вміщено фундаментальний історико-діалектологічний огляд рукописних євангелій XV–XVIII ст. ВСД, складений викладачем Волинської духовної семінарії, відомим вже на той час текстологом та мовознавцем Г.Я. Крижанівським, який відзначив важливу роль деяких пам’яток для місцевої історії: Четвертинське тетроевангеліє XV–XVI ст., Каменець-Стромиловське тетроевангеліє 1567 р., Любарське тетроевангеліє XVI ст., Язловецьке (Подгоранське) тетроевангеліє XVI ст., Безанівське (Мнишинське) тетроевангеліє XVI ст., Коптівське тетроевангеліє XVI–XVII ст., Волковецьке тетроевангеліє XVII ст., Вичинське тетроевангеліє поч. XVIII ст., а також Тригірське Толкове євангеліє XVII ст., написа-

них у галицько-волинському краї і що містять значний матеріал щодо вивчення мови, зокрема в пізніших текстах. Дослідження являє собою дуже докладне описування і датування змісту, оправи, записів, порівняльний аналіз текстів тощо. Багато уваги він приділяє принципам датування, можливостям за різними ознаками з'ясувати походження рукопису і тексту, іншим специфічним особливостям мови в діалектологічному контексті [17, 10-75].

У другому випуску Збірника працю про волинські рукописні євангелія публікує член Розпорядчого комітету Волинського Церковно-археологічного товариства, протоієрей М. Трипольський, який володів чудовим примірником рукописного Євангелія 1571 р., і назвав його "Волинським". М. Трипольський описує та аналізує свій рукопис, публікує великі фрагменти тексту, порівнюючи його з текстом Пересопницького Євангелія 1565–1571 рр., вважаючи, що Євангеліє 1571 р. було списком відомого Пересопницького рукопису, однак, його не можна вважати копією Пересопницького [22, 1-114]. Про цінність Євангелія 1571 р. першим писав Павло Житецький у спеціальній праці про Пересопницьке Євангеліє [7], а також О. Назаревський [21, 47-51] і Г. Бугославський [3, 307]. М. Трипольський був в відомим дослідником рукописно-книжної культури, істориком волинських православних церковних братства та друкарень [23]. О. Назаревський підкреслює, що, крім цього рукописного Євангелія, у Миколи Трипольського був дуже цінний примірник Острозької Біблії 1581 р., що мав багато приписок, які він підготував до друку та планував видати. На жаль, подальша доля рукописів та книжок М. Трипольського невідома.

М. Трипольський подає зовнішній ґрунтовний опис рукопису: аналіз оправи, її прикраси та записи на оправі, розглядає папір, його специфіку, поле тексту, розташування зачал, нумерацію та інші знаки, кількість та збереженість зошитів, поаркушевий аналіз тексту та його написання, зміст Євангелія. Він спробує охарактеризувати переписувача цієї пам'ятки, без сумніву, волинянина з м. Володимира-Волинського, а також подальшу долю, володаря рукопису Севастіана Коссовича, настоятеля собора у Володимирі, мецената В.П. Загоровського тощо.

Відомості про поповнення давньосховища наводить Д. Абрамович, який на початку 1900-х років був відряджений на Волинь Імператорською Академією наук в Санкт-Петербурзі, що проводила археографічні експедиції по всіх регіонах Російської імперії з метою реєстрації пам'яток культури, в тому числі рукописних та книжкових збірок [1, 61-70].

О. Фотинський активно залучав різних дослідників до вивчення волинської книжкової спадщини, однак і сам брав участь у дослідженнях волинської старовини. Він був делегатом від ВЦАТ на XI Археологічному з'їзді в Києві у 1899 р., виступив з доповіддю і привіз до Києва виставку волинських старожитностей. Висвітлюючи діяльність цього з'їзду, О. Фотинський розуміє гостру необхідність розвитку збирання волинської старовини та її дослідження, звертається до волинян з проханням збирати волинські старожитності [9; 28].

Разом з тим, в умовах постійного недофінансування, він фактично залишається з давньосховищем наодинці. За твердженням В.М. Перетця, який проводив археографічну експедицію в Житомирі разом зі своїми студентами, О. Фотинський був абсолютним подвижником цієї справи, власними силами виконував усі види робіт.

У доповідній записці, написаній восени 1910 р. архієпископу Волинському та Житомирському Антонію, В.М. Перетц підкреслює ту велику роль, яку відіграла діяльність історика, археолога, краєзнавця О. Фотинського в організації давньосховища, цінність зібраних там старожитностей, запропонував вжити конкретних заходів з організації робіт у давньосховищі на відповідному рівні та проведенні збирацької діяльності з метою концентрації в ньому рукописних книг та стародруків, що вийшли з ужитку, а також підкреслював необхідність проведення дослідження цих пам'яток [21, 2-3].

Незважаючи на невтомну працю О. Фотинського, фонди давньосховища описувалися дуже повільно у зв'язку з відсутністю бюджетного фінансування протягом кількох років. За домовленістю з О. Фотинським, в 1910 р. у ВЄД приїхав відомий київський літературознавець та археограф В.М. Перетц разом із студентами (серед них відомі надалі дослідники О. Назаревський, М. Гудзій, О. Багрій, В.Адрианова), які досліджували фонди рукописів та стародруків, зібраних О. Фотинським. В.М. Перетц відзначив надзвичайно велику цінність колекції рукописних книг, стародруків та історичних документів ВЄД. Загальна кількість давньослов'янських рукописів на той час охоплювала близько 200 одиниць зберігання. У зібранні рукописів ВЄД знаходилися переважно рукописи релігійного змісту: євангелія, апостоли, ірмологіони, мінеї, октоїхи, тріюди, помянники, прологі, псалтирі, проповіді, збірники (у тому числі й історичні) тощо. Зібрання також містило зшивки, сумаріуші, збірники (оригінали та копії) документів з історії монастирів України: Загоровського, Полонського, Тригірського, Канівського, Уманського, Жидічинського, Білостоцького тощо.

В. Перетц та його студенти докладно описали лише доступні на той час найцінніші рукописи давньосховища, серед яких були рідкісні документи, які представляли величезний науковий інтерес для досліджень історії рукописної книги XV–XVI ст. Ці описання свідчать, що у збірці чимало рукописних кодексів тієї епохи, а також матеріалів XVII–XIX ст. Значну цінність уявляло зібрання стародруків, серед них В.П. Перетц спеціально зупинився на примірниках Острозької Біблії 1580–1581 рр. [21, 123-132, 142-144].

В. Перетца досліджує розташування, організацію комплектування та зберігання фонду старожитностей у Волинському музеї на початку ХХ ст. Звичайно, аналізуючи пам'ятки давньосховища, В. Перетц також ґрунтувався на бібліографічних відомостях О. Фотинського, а саме вказаних випусках “Краткого описания предметов, поступивших в Вольинское Епархиальное Древлехранилище”.

Зібрання ВЄД у 10-х роках ХХ ст. за кількістю рукописних книг та стародруків мало велике наукове значення. Завдяки дослідницькій праці О. Фотинського, Г.Я. Крижановського, членів семінарію В.М. Перетца, археографічні пам'ятки житомирської церковної колекції були проаналізовані, увійшли у науковий обіг та отримали високу оцінку академічних фахівців на початку ХХ ст. Археографічна школа того часу відрізнялася ґрунтовним підходом до аналізу походження рукопису, його атрибуції (автор, зміст, локалізація), мовні та текстологічні особливості тексту в його різночитаннях, приписки та прикраси тощо. Такі наукові описування текстів не лише залучали українську рукописну спадщину до наукового обігу, а й надавали багато можливостей його дослідження завдяки або повній, або частковій публікації тексту у різночитаннях – критичним методом. Публікації текстів вже втрачених пам'яток завдяки буреломним подіям ХХ ст. дозволяють зберегти їх для сучасної науки та культури.

Однак, при всій їхній цінності, історико-культурні фонди ВЄД не були вивчені та описані належним чином, що пояснювалося недостатньою кількістю кваліфікованих фахівців в галузі давньої книги у Житомирі. Саме тому В. О. Камінський (один з помітних діячів Всеукраїнської академії наук – далі ВУАН), який був спеціально відряджений ВУАН для оцінки стану вінницьких і житомирських бібліотек та архівів в 1921 р. згадував про свою працю у Волинському давньосховищі ще у 1909–1910 рр. і надав високу оцінку складу тодішніх фондів. На той час фонди ВЄД вже пережили евакуацію у Харків під час Першої світової війни. Спираючись на відомості етнографа В. Г. Кравченко, він припустив можливість перебування цього зібрання у

важкому стані [2, 42]. Павло Попов, який описував колекції Волинського науково-дослідного музею на поч. 30-х років XX ст., також повідомляє, що у період Першої світової війни значна частина експонатів була евакуйована до Харкова і не була повернута в Житомир. П. Попов писав у 1931 р.: “Треба маги на увазі, що одну з найцінніших житомирських колекцій рукописів і стародруків – кол. Волинського єпархіального древлесховища під час імперіалістичної війни 1914–1918 рр. перевезено було до Харкова, де й перебуває вона тепер у музеї українського мистецтва” [8, 1].

Поки ще невідомо, які були втрати єпархіальних колекцій під час Першої світової війни та у період революції, що залишалися у Житомирі. Дослідження архівних документів з історії церкви волинського походження, що були передані з Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського до Центрального державного історичного архіву України у м.Києві в 1979 р. та організовані у фонд “Колекція документів Волинського музею”, виявило лише “Журнали засідань Волинського єпархіального з’їзду” (1921) [29].

У 20-х роках збірка ВЄД або її залишки увійшла до Волинського музею в Житомирі, де зосереджувалися націоналізовані радянською владою книжкові фонди. Доля фондів цього Музею за радянські часи також складна: найбільш цінні фрагменти цього зібрання нині зберігаються у Національній бібліотеці імені В.І. Вернадського та Центральному державному історичному архіві (м. Київ) [16]. За відомостями М. Костиричі, фонди Музею, куди після революції потрапило багато матеріалів єпархіальних сховищ, а також самого ТДВ, частково залишилися у Харкові, а також ймовірно загинули під час Великої Вітчизняної війни разом з іншими фондами Музею українського мистецтва [13, 52].

Однак, це також потребує окремого дослідження, спеціальних архівних розшуків. Про вивезення нацистами фондів Харківського музею українського мистецтва та Житомирських колекцій у 1941–1943 рр. свідчать документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, який спеціально організовував реєстрацію та вивіз музейних, архівних та бібліотечних цінностей у період нацистської окупації України [10, 298]. Можливо волинські скарби ще мандрують архівосховищами світу і колись будуть знайдені.

Отже, важливе місце в історико-краєзнавчих дослідженнях мають історико-книгознавчі студії, пов’язані із вивченням книжкової старовини, колекціонуванням, збирацькою діяльністю, формуванням меморіальних фондів та колекцій – джерельної бази історико-культу-

рологічних досліджень. В цих дослідженнях мають знайти своє місце просопографічні студії, присвячені визначенню ролі визначних краєзнавців, археографів рукописних книг та бібліографів стародруків. Вивчення їхньої спадщини є дуже складним процесом, як показало вивчення спадщини О. Фотинського, коли не залишилося особового архівного фонду вченого, а реконструкція здійснюється за опосередкованими джерелами. Разом із тим, увага до праці таких самовідданих дослідників як Орест Фотинський, є не лише актом пошани, а й історіографічним фактом розвитку історико-книгознавчої та археографічної наук в Україні. Цей напрям має значний інтерес, оскільки на Волині жило та працювало багато знаних особистостей, тих, хто створював історію рідного краю, та поки ще незнаних і які ще займуть своє місце в українській історіографії.

Джерела та література

1. Абрамович Д.І. Отчет Отделению русского языка и словесности Императорской Академии Наук за 1902 г. // Сборник Отделения русского языка и словесности за 1902 г. – СПб, 1902. – Т. 84.
2. Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Оп. 1. – Спр. 18.
3. Бугославський Г.К. Волинские рукописные евангелия и апостола // Труды IX Археологического съезда в Вильне. – 1893. – Т. 2.
4. Волинский историко-археологический сборник. – Почаев; Житомир, 1896. – Вып 1.
5. Волинский историко-археологический сборник. – Почаев; Житомир, 1900. – Вып. 2.
6. Дахненко Л.О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редкол. Б.А. Кругляк. – Житомир, 1993.
7. Жигецький П. Описание Переспоничной рукописи XVI ст. – К., 1876.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 285 (П. М. Попов). – № 516.
9. Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
10. Кашеварова Н.Г., Малолетова Н.И. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – Киев, 2006.
11. Коваль О. Фотинський Орест Оксентійович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. XIX ст. – 1930-ті рр. – К., 1999. – Вып. 1.
12. Кондратюк Р. Державний архів Житомирської області: Історико-краєзнавчий нарис. – Житомир, 1997.

13. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001.
14. Краткое описание предметов, поступивших в Вольнское Епархиальное Дрeвлехранилище. – Почаев; Житомир, 1893. – Вып. 1.
15. Краткое описание предметов, поступивших в Вольнское Епархиальное Дрeвлехранилище. – Почаев; Житомир, 1894. – Вып. 2.
16. Краткое описание предметов, поступивших в Вольнское Епархиальное Дрeвлехранилище. – Почаев; Житомир, 1899. – Вып. 3.
17. Крыжановский Г. Рукописные Евангелия Вольнского епархиального дрeвлехранилища // Краткое описание предметов, поступивших в Вольнское Епархиальное Дрeвлехранилище. – Почаев; Житомир, 1893. – Вып. 1.
18. Ланчук Н. В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11–13 жовтня 1995 р.). – Житомир, 1995.
19. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2007.
20. Отчет о состоянии Вольнского Церковно-археологического общества в 1894 году: Возникновение Вольнского Церковно-археологического общества и епархиального дрeвлехранилища // Вольнский историко-археологический сборник. – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1.
21. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К., 1911.
22. Трипольский Н. Вольнские рукописные Евангелия XVI ст. // Краткое описание предметов, поступивших в Вольнское Епархиальное Дрeвлехранилище. – Почаев; Житомир, 1894. – Вып. 2.
23. Трипольский Н. Вольнские православные церковные братства и их деятельность. – Житомир, 1892.
24. Трипольский Н. Древние вольнские типографии и их издания. – Житомир, 1982.
25. Труды Киевской духовной академии. – 1894. – № 9.
26. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 2094. – Оп. 2. – Спр. 1121.
27. Фотинский О. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волини. – Житомир, 1902. – Т. 1.
28. Фотинський О. Волинь на XI Археологічному з'їзді // Вольнські епархиальні ведомості. – 1899. – № № 33, 34, 35, 36.
29. ЦДАК України. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 288.
30. Шевчук М., Титов В. Відоме й невідоме Товариство дослідників Волині // Україна: наука і культура. – К., 1990. – Вип. 24.
31. Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX ст. – Житомир, 2006.